

A BÓGUMIL ERETNEKSEG HATÁSA A XI. SZÁZADI MAGYARSÁG
 IDEOLOGIAI FEJLŐDÉSÉRE

Szegfű László

1. A magyar honfoglalást /896/ megelőzően hazánk etnikailag igen színes terület volt. A helyben élő lakosság zömét avarok alkották. A korabeli népmozgások -- Konsztantinosz Porphürogennétosz műve alapján -- elsősorban a Kárpát-medence déli része és a Balkán érintkezési területén tapinthatók jól ki. Eszerint a Dél-Alföldre áramló népesség szláv volt.¹ Megerősíti ezt az Annales Regni Francorum tudósítása is, amely a korabeli Észak-Bulgáriából, főképp a Timok folyó vidékéről idetelepülő törzsekről beszél.²

Az egykori bolgár fennhatóság emlékét e tájon nemcsak a magyar Anonymus /P. magister/ regényes gestája,³ de az úgynevezett Bajos Geográfus is megerősíti, amikor e területet érintve a "bolgárok mérhetetlen vidékéről és sok népéről" beszél.⁴ Az Annales Fuldenses szerint pedig az itt élő népek

főnökeit a katonai megszállás során bolgár seregrektorokkal cserélték fel és adózásra kényszerítették őket.⁵ Bár a régészeti emlékek nem gyámolít olyan elképzeléseket, amelyek szerint a bolgár etnikum jelenléte számottevő lett volna itt,⁶ mégis feltételezhető, hogy a Szvatopluk által a Szerémségben és a dél-alföldi területeken megszervezett Nagymorva birodalom⁷ arabos öltözködésű,⁸ sátrakban és jurtákban élő, törökös életmódot folytató⁹ -- Konsztantinosz szerint "avaroknak nevezett szláv"¹⁰ -- lakosai körében bolgár elemekkel is számolhatunk.

A szlávok nagy apostola, a Szirmium püspökévé kinevezett szent Metód pedig éppen e területekre kapta működési engedélyét a pápától,¹¹ s arab források is igazolják, hogy térítő tevékenysége szép eredményeket hozott.¹²

Konsztantinosz Porphürogennétosznak, Szent Naum életiránának és Bizáncot járt cremonai püspöknek, Liudprandnak híradásai¹³ alapján, továbbá a dél-magyarországi korai török és szláv eredetű helyneveink tükrében¹⁴ és annak tudatában, hogy a magyar nyelv vallási és egyházi életet tárgyaló szókészletének döntő többsége szláv-török jövevényszó,¹⁵ állíthatjuk, hogy -- bár a magyarság Szvatopluk birodalmát szétzúzta -- ez a népesség túlélte a honfoglalást, sőt bizonyos források arra engednek következtetni, hogy az őslakosok közül nem kevesen részt vettek a magyarok kalandozó hadjárataiban is.¹⁶ Az itt élő népesség bolgár töredékének létszámát a magyarok X. századi balkáni kalandozásai /917., 934., 959., 961., 967--968.,

970. években/ még szaporíthatták.¹⁷ Hasonló lehetett a helyzet etnikai--vallási viszonyok tekintetében -- a talán a XI. század első évtizedéig bolgár fennhatóság alatt maradt¹⁸ -- Erdélyben, illetve a Dunántúlon is, bár ez utóbbi területen elsősorban a római rítusú egyházi szervezet kiépítését kezdték meg az avar birodalom felszámolása után.¹⁹

Újabb Balkán--Kárpát-medence irányú migrációval kell számolnunk a XI. század első felében. A "bolgárölő" melléknévvel felruházott II. Baszileosz bizánci császár 1001--1018 között leigázta egész Bulgáriát. A bolgárok közül sokan -- különösen katonák és eretnekek -- menekültek el, hogy kikerüljenek a császár rendkívül kegyetlen megtorlásának hatásgarából. A menekülés lehetséges útja a tengeren Itália felé, a szárazföldön pedig Ajtony vezér Maros vidéki territoriuma felé vezetett.²⁰ Hasonló lehetett a helyzet az 1040--1041. évi -- a hazánkban nevelkedett, leányágon az Árpádokkal rokon Petar Feljan vezette -- nagy bizáncellenes felkelés leverése után is.²¹

Különösen e két utóbbi eseménysorozat kapcsán kerülhetnek Magyarországra olyan elemek, akik a Balkánon elterjedt bogumilizmus hívei, szószólói, hirdetői voltak. Tanaik elsősorban a szláv nyelvet beszélő őslakosság és a kalandozások során behurcolt foglyok utódai körében terjedhettek, de hatással voltak a magyarság nem kis hányadára is.²²

2. A magyarság pogány hitvilágára antropoltheizmus jel-

lemző, melynek alapjául a tükörkép-lélek elképzeléséből ki-fejlődött, az embert túlélő lélek képzete szolgált. Halottaikat továbbra is a közösség tagjainak tekintették, s a túlvilági életet az evilági szerves folytatásának tartották. Mivel úgy vélték, hogy a szabad lélek hatalma, mozgásképes-sége, ereje nagyobb, mint akkor volt, amikor még az ember vér-bő belső szerveiben tanyázott, kialakult a nagyhatalmú szel-lemősök tisztelete.

Éppen ezért halottaikat körülményes temetési szertartá-sok /virrasztás, elsiratás, megtévesztő cselekmények, távol-tartó varázslások, sírmellékletek adása stb./ és halotti szo-kások /lóáldozat, torok, gyász, névtaþu stb./ közepette han-tolták el. Később is kiadták részüket, áldoztak számukra a zsákmányból, termésből és az állatok szaporulatából. Segít-ségüket kérték nehéz helyzetekben, háborúban, tanúkul hív-ták szerződéskötéskor vagy az élet nagy eseményeinek /szüle-tés, házasság, halál/ szertartásaihoz.

Elképzelésük szerint a holtak lelkei bizonyos idő után elhagyják evilágot és a túlvilágon -- amelynek szféráit hét égbolt választja el, s ezeket csak az asztrális jelképekkel is összekapcsolt világfa töri át -- vándorolnak. Eközben csupán a világfa megmászására egyedül képes, felesleges csonttal rendelkező, jellegzetes ruhát, fejdísz viselő, ön-magát tűz körül táncolva és dobolva transzba ejtő, révületé-ben dobjának állat-szellemén a túlvilágot bejáró, jósló, igéző, rontó--gyógyító, ellenséges szellemekkel viaskodó va-

rázsló, a táltos /sámán/ képes a kapcsolatot tartani velük.

A hetedik ég bejárása után a szellemek a lélekvándorlás törvényei szerint újjászületnek /reincarnatio/ úgy, hogy egy közösségbe /nem vérszerint/ tartozó nő ismét megszüli őket. A nőknek ez a szerepköre, a túlvilággal való misztikus kapcsolata vezetett a velük összefüggő, továbbá a szüléssel, gyermekággal kapcsolatos babonák, tabuk és hiedelmek kialakulásához.

Mivel eredeti hiedelmeik szerint az ősök szellemei a túlvilágon is társadalmi jelentőségüket megőrizve evilági életüket folytatták, magától értetődő, hogy magasabb szervezettségi /törzsi, törzsszövetségi/ szinten a hitvilágban kettős rétegződés alakult ki: a család, vérségi nemzetség tisztelte egyrészt saját szellemőseit, másrészt hatalmas tisztelettel adózott a nagy hatalommal rendelkező főnökök még nagyobb erejűnek hitt őseinek.

Természetesen a magyarság gazdasági és társadalmi életében -- minden valószínűség szerint épp a volgai bolgárok szomszédságának hatására -- a VIII--IX. században bekövetkezett rendkívül dinamikus fejlődés erre a hiedelemrendszerre is igen nagy hatást gyakorolt eljuttatva azt fejlődése lehetséges végső csúcsára, a theokráciához, az istenkirályság eszméjének kialakulásához.

A törzsszövetség fejének családi kultusza kiterjedt saját egyéni kultuszaikat háttérbe szorítva az egész közösségre, amelynek tagjai a hatalom eredetének természetes alapjait nem ismerve annak csupán misztifikált magyarázatára

képesek. Ez által a fejedelmi hatalmat védelmező és támogató erősen emberfelettivé minősített erejű szellemősöket a közhit lényegében isteni szférába emelte, akiknek élő leszármazottait is -- az ősök reincarnálódásának hite alapján -- karizmatikus hatalmúaknak tekintette; azaz a tényleges, evilági vérségi kapcsolatok transzcendenciába emelése e hit valóságos alapja.

A fejedelem ily nagymérvű szakralitása azonban pontosan az ő számára igen problematikus, hiszen a közösséget ért összes negatív hatásért, kudarcért, csatavesztésért, természeti csapásért stb. legfelső fokon személy szerint őt teszik felelőssé, ezért az ilyen katasztrófák után gyakran meg is ölik. /Így áldozták fel pl. Álmos vezért a besenyőktől elszenvedett katonai vereség után 896-ban./

Nyilvánvaló, hogy a fejedelmi dinasztia számára a kiutat ebből a helyzetből az ideológia olyan továbbfejlesztése jelenthette volna, amely hatalmát alátámasztja ugyan, de a kudarcok ódiumát visszahárítja a közösségre, a népre, azaz fenntartja az uralkodó felső, égi támogatottságának tudatát, de elfelejteti az isten/ek/ és az uralkodó közötti vérségi kapcsolat szálait, továbbá olyan, istentől rendelt morális értékmérőket állít a közösség elé, amelyeknek áthágása magyarázatul szolgálhat bármiféle katasztrófára, kihívhat bármiféle túlvilági bosszút, büntetést. Ennek az ideológiának a kidolgozása azonban szükségtelennek látszott, hiszen a világvallások mindegyike eljutott már erre a fejlettségi szintre,

csupán ezek közül valamelyik intézményes átvételét kellett megoldani. Így tértek át pl. a hasonló fejlettségi szinten álló kazárok a zsidó hitre, a volgai bolgárok a mohamedán vallásra. A magyarság számára a kereszténység felvétele volt a legkézenfekvőbb, hiszen keresztény államok gyűrűjében foglalt szállásterületet magának.²³

A helyben élő avaro-szláv lakosság közé települt magyarság bizonyosan már a honfoglalás korától ismerkedett a keresztény tanokkal, de a térítés számottevő méretekben akkor kezdődött meg, amikor Bulcsu és Gyula vezérek Bizáncban megkeresztelkedtek, s Gyula görög térítőpüspököt hozott az országba.²⁴ Új lendületet kapott a térítőmunka, amikor Gyula leánya, Sarolta feleségül ment Géza fejedelemhez.²⁵ A X. század hetvenes éveiben a római egyház térítői is megkezdték magyarországi missziós tevékenységüket.²⁶

Forrásaink egybehangzó tudósításai szerint nemcsak Géza fejedelem alkalmazott erőszakot a kezén lévő terület népességének megtérítésekor, hanem utóda, István is -- aki végül a római egyházhoz csatlakozott -- karhatalommal támogatta az egyháziak működését. István koronát kapott a pápától, 1009 körül megkezdte a római rítusú egyház szervezeti kiépítését, kolostorokat alapított, idegen papokat fogadott be jelentős számban az országba, köztük a kor egyik legkiemelkedőbb egyéniségét, a velencei származású Gellértet.²⁷

Ebbe a kialakulóban lévő új helyzetbe, az új ideológia meghonosításának folyamatába robbant bele a Balkánról a bo-

gumil eretnokség szinte ideológiai válságot idézve elő.

3. Már István törvényeinek bevezetőjéből értesülünk, hogy voltak, akik azt hirdették: "nem kell egyházi vagyon".²⁸ A királynak tulajdonított *De institutione morum ad Emericum ducem c.* oktató célzatú, állampolitikai mű első fejezetében pedig "a szentháromság egységét megbontani igyekvők"-ről esik szó,²⁹ de szükségét érezte a királyné, Gizella is, hogy a székesfehérvári egyháznak adományozott miseruhára /ma a magyar koronázási palást/ a szent szimbolusot /credo-t/ himeztesse ki.³⁰

Feltehető, hogy elsősorban az ország déli részén, ahol éltek olyan -- a magyarsággal elvegyült -- népek vagy néptöredékek, amelyek a kereszténységet már régebben felvették, hódított nagyobb számban híveket a hazánk területére beszivárgó bogumil eretnokség. István király nagyobb legendája tudósít arról, hogy az igehirdetés a déli végeken ütközött a legkomolyabb akadályokba, ahol olykor -- mint ezt Bonifác apát esete példázza -- fegyverrel fogadták a katolikus egyház papjait.³¹ Magyarázatul szolgálhat ez a hipotézis arra is, hogy István király miért hagyta az isztriai területről hazánkba vetődött szentéletű Zoerard-Andrást és Benedeket Pannonhalma környékén,³² az ugyanezen vidékről érkezett Gellértet Bakonybélben remetéskedni,³³ amikor az ország térítőkben szűkölködött. András végül Nyitra vidékére került, Gellért pedig éppen a fent tárgyalt területre, vagyis olyan vidékekre, ahol a kereszténység már régebben gyökeret eresztett.

tett, s így a fejét felütő eretnekség nagyobb veszélyt jelenthetett a fiatal magyar egyházra, mint a pogányság. A kiváló teológiai felkészültségű Gellért meg is felelt az egyház és a király herezis ellenes elvárásainak,³⁴ s bizonyára András is, aki Gellérttel állandó kapcsolatban állt.³⁵

Gellért püspök egy utalása meggyőzhet bennünket arról, hogy valóban a korábbi "szláv térítés" területén kellett az egyháznak az eretnekség elleni csatáját megvívnia. Miután *Deliberatio supra hymnum trium puerorum c.* munkájában részletesen taglalta az eretnekek tanait, viselkedését, s utalt az Aba Sámuel-kori államhatalom eretnekbarát politikájára, megjegyzi: "Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, hogy a methodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön."³⁶ Kik lehettek ezek a "methodianiste" szóval fémjelzett emberek, akik maguk nem voltak ugyan eretnekek, de -- Gellért szerint -- működésük révén mégis bábáivá váltak a herezisnek? Már 1910-ben Morin rámutatott arra Gellértről írt tanulmányában, hogy ezt a terminust szent Metód tanítványaira /disciples de Methodius/ kell érteni;³⁷ annak a Metódnak a tanítványaira, akit e szavakkal panaszoltak be a pápánál a bajor papok: "az újonnan feltalált szláv írásával kiszorította a latin nyelvet, a római tanítást és a hiteles szent iratokat, és a nép előtt megvetetté tette azoknak a miséjét, evangeliumhirdetését és egyházi tevékenységét, akik azt latin nyelven végezték."³⁸

Olyan papokról lehet tehát itt szó, akik a szláv liturgia szerint végezték a szertartásokat és szláv nyelven hirdették az igét a nyilvánvalóan szláv ajkú híveik számára.³⁹ Ezáltal az általuk pasztorált területeken akarva vagy akaratlanul elősegítették egy szláv nyelven terjedő eretnecség gyors térhódítását.

E herezis -- amelyet a tanáikkal vitába szálló Gellért püspök megállapítása szerint leginkább újjáéledő manicheizmusnak lehet tekinteni -- követői azt állítják, hogy Krisztus csak látszólag vált emberré, elvetik az Oszövetséget, rangsorba állítják az apostolokat és evangelistákat. Úgy vélik, hogy "egyes dolgok az istentől erednek, mások az ördögtől, isten egyes alkotásai jók, mások rosszak". Tévelygéseket hirdetnek a pokolról, kiforgatják a teremtésről szóló bibliai történeteket, s olyasmiket tanítanak, hogy az égből alászálló angyalok és lelkek megkívánták a testet, továbbá, hogy valamelyik angyal az ember leányaival közösült, s ettől származnak isten fiai. Azt hiszik, hogy a lelkek a Napban vannak. A bibliai szövegekből "rágalmakat szöttek a Jó ellen ugatva a Rosszról". Véleményük szerint a végítéletkor elpusztul az ég és a föld, ez utóbbi úgy, hogy teljesen kiszárad, s hétszer vagy nyolcszor akkora lesz, mint jelenleg. Tagadják a szentháromság egységét, elvetik a test feltámadásának tanát. Krisztus testét káromolják. Különösképpen tisztelik Uriel arkangyalt. Támadják az egyházat és a papokat, elferdítik és részben el is vetik a szertartásokat, visszaköve-

lik a holtak lelkiüdvéért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnát. Céljuk, hogy bomlasszák az egyházat, s híveit elcsábítsák, hiszen maguk is az egyház közösségéből szöktek meg.⁴⁰

A fentiekből az is leszűrhető, hogy az eretnység magyarországi jelentkezése nagyerejű lökést adott a hazai teológiai gondolkodás kibontakozásához. Ennek köszönhető, hogy az e korban az egész európai egyházra jellemző általános szellemi tespedtség közepette olyan nagylélegzetű és a kortárs írások szellemi színvonalát messze meghaladó teológiai művek megalkotására került sor hazánkban, mint Gellért már citált *Deliberatio* c. műve, a szentháromságról írott /elveszett vagy lappangó/ *De divino patrimonio* c. értekezése, vagy /a szintén elveszett/ kommentárja Szent Pál zsidókhöz intézett leveléhez.⁴¹ A hivatalos egyházi tanításokat ért eretnek támadások szükségessé tették a keresztény vallás hittételeinek újragondolását, ezek fogalmi tisztázását, védelmük új helyzetnek megfelelő kidolgozását. Gellért püspök volt az, aki felismerte, hogy valamennyi vitatott tétel Krisztus emberrévé-lésének /*humanitas Christi*/ tanítására, továbbá az ezzel szervesen összefüggő szentháromság tanra vezethető vissza; ezek elvetése pedig a keresztény vallást alapjaiban semmisítené meg. Műveit tehát ezek védelmének, s az eretnekek dualisztikus világképe cáfolásának szentelte.

Az eretnek prédikátorok az evangéliumi szegénységet saját aszketikus, önmegtartóztató, igénytelen életmódjukkal

példázva sokkalta inkább megnyerték a köznép rokonszenvét, mint a fegyveres kísérettel térítő, sokszor hivatásukkal össze nem egyeztethető ügyekbe bonyolódó, feddhetetlennek éppen nem nevezhető életvitelű keresztény papok. A katolikus egyház legjobbjai azonban -- bár kárhoztatták az eretnekséget -- nem hunytak szemet a papi visszaélések láttán. Gellért püspök például saját papjai fegyelmét megszigorítva⁴² maga is folytatta aszketikus gyakorlatait.⁴³ Az eretnekek önmegtagadó életét képmutatásnak tartotta ugyan, de egyúttal keményen ostromozta az egyházon belüli negatív jelenségeket. Kitérőseiből megtudhatjuk, hogy a korabeli Magyarországon voltak kapzsi, nyerészkedő, isten törvényeivel mit sem törődő, rablástól vissza nem riadó, hatalmaskodó, bujálkodó, női és férfi ágyasok seregét tartó, zabáló, a világi hatalomnak hízelgő, szajhák kégyeit kereső, szakértelem híjjával lévő, a királyi önkényt fenntartás nélkül kiszolgáló, ringyókkal dözsölő, mindenféle hivatal után kapkodó papok.⁴⁴ Szükségessé vált tehát egy mélyreható szabályozás, amelyet királyaink -- Gellért eszmei örökségét ápolva -- a belső hatalmi harcok elültével, a feudalizmus megszilárdulásával meg is valósítottak.⁴⁵ Az István király halálát követő időszakban azonban épp a hittedes viselkedése miatt sokszor nagyon is kérdéses volt, hogy melyik tanítás képviselői testesítik meg igazán az evangéliumi tanításokat. A trónviszályok során még Aba Sámuel király /1042--1044/ is, aki nem kis demagógiával próbálta ingatag hatalmát megszilárdítani, hajlott az eretnek

tanítások felé. Ezért aztán Gellért rendíthetetlenül szembe- szállt vele, megtagadta húsvéti koronázását, vérengzései miatt szószékről nyilvánosan, -- a királyt jelenlétében -- keményen megdorgálta, s megjövendölte neki tragikus bukását. A pápa pedig kiközösítette Abát.⁴⁶

4. Az eretnek tanítások azonban nemcsak kristálytisztá teológiai fejtegetések voltak. Az önmagában is elég sok közmogonikus mítoszt és legendás történetet tartalmazó manicheus tételek új, bogumili megfogalmazásukban a bolgár néphagyomány számtalan elemével, mondájával bővültek. /Ezek közül az apokrif teremtszövegek és legendák közül néhányat Dél-Magyarországon is sikerült feljegyezni.⁴⁷/

Nyilvánvaló, hogy a mesés történetek, mondai és legendás motívumok könnyen utat találtak a néphez. A magyar folklórba való gyors beépülésük pedig az eretnek vallási tanítások rohamos térhódításának veszélyével fenyegetett.⁴⁸

Erre reakcióképpen a római katolikus egyháznak is meg kellett próbálkoznia a vallási szinkretizmussal, a néphit és a vallás összehangolásával. Természetesen üldözték mindazon hiedelemvilágbeli elemeket, amelyek kizárását a vallás dogmái megkövetelték, és azokat a szokásokat, amelyek az egyházi tanításokkal ellenkeztek. Ezeknek még az emlékét is igyekeztek kitörölni az emberek tudatából. De ilyen elem és gyakorlat az ősvallásban nem sok volt, mivel ugyanazon gyökerekből sarjadt, mint a kereszténység, csak megrekedt egy lényegesen

primitívebb síkon. Elég volt tehát az ősi hiedelmeket a babonák világába szorítani, bizonyos figuráit az emberiségre mindig bajt hozó Sátán táborához kötni, s máris megvolt az a félelemkiváltó alap, amellyel szemben az egyház teljes védelmet ígérhetett a keresztény hitre térők számára. Más esetekben pedig egyszerűen krisztianizálták a pogány mítoszokat, mondákat: Álmos fejedelem pogány eredetmondáját például átvitték a szent István születését elbeszélő immár keresztény legendarészletbe; a mogyoródi csatában a szerencsét pogánykori örökségként megtestesítő fehér menyét keresztény hősnek jövendőli meg a győzelmet; a váci egyház felépítésének helyét pogány csodaszarvas megjelenése határozza meg; azt pedig, hogy István király elnyerte az örök üdvösséget a hagiografus a pogány kor "lelket tápláló vér" képzetével tette érthetővé és érzékletessé az egyszerű magyar számára.⁴⁹

Valamennyi kísérlet közül kiemelkedik azonban a Szűz Mária kultusz Kárpát-medencei kibontakoztatása. A pogány magyarság hitvilágának legmisztikusabb, legelvontabb része volt a szüléssel, születéssel kapcsolatos elképzelések rendszere. Az a tény, hogy a férj valamelyik túlvilágon vándorló őse születik újjá, vér szerinti rokonának lelke reincarnálódik, de ez mégis egy, a vérségi közösséghez nem tartozó nő, a feleség közreműködése révén következhet csak be, ez a nő lesz a félelmetes túlvilági erők részese, megmagyarázza azoknak a tabuknak a sorozatát, amelyek alá a terhes, szülő és gyermek-

ágyas nő esik, azt a kimondhatatlan félelmet és tiszteletet, amellyel ezeket az asszonyokat körülveszik. Az embert túlélő lélek körforgásának két kardinális pontja a születés és halál: az élő a halál felé halad, amikor is a testből végleg kilép a lélek, s megkezdzi azt a túlvilági vándorlást, amelynek célja, hogy ismét testhez jutva újólag megszülessék e világra. A nő az élet kapuja, ugyanis a számtalan halálnem bármelyikét szenvedte is el az ősz, lelke csak egyetlen módon öltethet testet: ha egy asszony ismét a világra hozza.⁵⁰ Nem véletlen tehát, hogy a keresztény térítés időszakában az olyan zseniális egyházi férfiak, mint amilyen Gellért püspök is volt, éppen az ilyen témákat próbálták mindenekelőtt párhuzamba állítani, mint pl. az anyaság misztériumának pogány és keresztény felfogása. A bogumilizmus hívei viszont minden materiális dolgot -- köztük az emberi testet is -- az ördög művének tartva tagadták Krisztus igazi emberségét, a test feltámadását, ezzel megbontották a szentháromság egységéről vallott egyházi tanításokat⁵¹ és elvetették Mária istenanyaságának a 431. évi ephesusi zsinaton megfogalmazott tételét is.⁵²

Gellért jó érzékkel ismerte fel, hogy valamennyi ezen eretnenség kapcsán felmerülő probléma kulcsa lényegében Krisztus megtestesülésének, a "humanitas Christi"-nek kérdése. Eppen ezért tanítása fókuszába állította Mária istenanyaságának kultuszát: szentbeszédekben mondott, liturgiai

újításokat foganatosított, oltárokat szentelt, egyházakat alapított, monostort építtetett a Szűzanya tiszteletére, s a "mater misericordise" eszme nevében bocsátott meg a bűnösöknek.⁵³ "És az ő tanácsának intéséből -- mint a névtelen karthauzi barát állítja -- akkoron kele fel, hogy az sziz Máriát ez Magyarországbán Bódog-Asszonnak, avagy ez világnak Nagy asszonyának, hivnák; szent István királ es ez szegén országot Bodog-Asszon országának nevezé."⁵⁴

De nemcsak Istvánt hangolta fanatikus ügybuzgalommal Mária tiszteletére,⁵⁵ kultuszának terjesztésére,⁵⁶ hanem teológiai munkáiban is kifejtette, hogy isten valóban atya, "aki megváltót nemzett nekünk"; "test szerint pedig Krisztus Máriától származott", aki "érintetlen és szeplőtlen szűz", "Gábrriel jövendölésének megfelelően a szentlélektől fogant és megszülte a világ megváltóját", "a szentlélektől fogant a szűz és szülte az Ur testét, melyet az istenség magára öltött", ugyanis "Krisztus beköltözött a szűzbe, és szűztől fogantatott, mert azt akarta, hogy keresztfára szögezzék". Biblikus képek szimbolikus értelmezésében pl.: Gedeon gyapjúja "a szeplőtelen szűz teste, amelyre rászállott az eső, azaz Krisztus egész istensége, melyet mindenkor együtt bírt az atyával". A szűzen szülés dogmáját pedig a tengeren haladó hajó útjának hasonlatával világította meg, amelyben a hajó "Krisztus, aki áthaladt a szűzön, Mária pedig végig szűz maradt."⁵⁷ Ennyi is elegendő -- úgy érezzük -- annak bizo-

nyítására, hogy Gellért elsősorban Mária kultuszában a "genetrix dei", "mater Christi" fogalomkörét favorizálta. Ezzel sikerült a pogány magyarság kultuszából egy nagy tiszteletnek örvendő, női princípiumot megtestesítő szereplőt -- jótulajdonságai, segítőkészsége Szűz Máriára ruházásával -- átemelni a keresztény vallásba. Ugyanezen ősi figura rossz tulajdonságai, ártó, rontó vonásai pedig önálló életbe kezdve a babonás néphit Szépasszonyává -- a Boldogasszony ellenlábásává -- álltak össze.⁵⁸

5. Első pillantásra is úgy tűnik, hogy élesen elhatárolható a pogány magyar hitvilág a Kárpát-medencei eretnekiség tanaitól, s etnikailag is jól elkülöníthetők a pogányság és eretnekiség hívei egymástól. /Elég itt csupán a túlvilághitre utalni, amelyben a magyarság teljesen az evilági lét folytatását tételezi fel, amit az eretnekiség elvet. Pogány halotti áldozatok nyomait néha még a XI. század közepi temetkezéseknél is sejthetjük, az eretnekiség ugyanakkor elveti a holtak lelkéért felajánlott ajándékot.⁵⁹ /Am e kérdés sokkal bonyolultabb./

Gellért határozottan állítja, hogy az eretnekiség térhódítása általános: "Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot -- írja --, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk."⁶⁰ E sorok egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a frissen keresztelt magyarok széles tömegeire hatott az eretnek ideológia,

a heretikus tanítás. Ugyanakkor Vata minden ízében pogány, a kereszténység minden változatát elvető lázadásának résztvevői sorában ott találjuk az eretnekeket is.⁶¹ /Csak zárójelben jegyezzük meg -- hiszen a nevek önmagukban nem sokat árulnak el viselőjükről --, hogy a pogány magyar reakció két név szerint is megemlített figurája -- Vata és Murtmur -- török, illetve szláv nevet visel.⁶² /

Mivel magyarázható mégis, hogy e két nagyon is eltérő ideológia, tanaiban egymással is szembeállítható hitvilág hívei 1046-ban egymásra találtak, s közös nevezőre kerülve egységesen tudtak fellépni? Milyen indítékok alapján kovácslódtott egyé Vata vallásilag és etnikailag is heterogén népe? Véleményünk szerint a kulcsot a bogumilizmus rendkívül radikális, szélsőségesen antifeudális tanaiban kell keresni. Prédikátoraik szerint az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvények feleslegesek, nincs szükség közhatalomra, fel kell számolni minden hivatalt, a kiváltságok hazugságokra épülnek, nem kell adót fizetni sem úrnak, sem királynak, likvidálni kell a tisztségviselőket, le kell számolni a képviselő püspökökkel és hazug papjaikkal, akik az ördög ígét hirdetik, le kell rombolni a templomokat, el kell égetni a kereszteteket, mert azok a Sátán jelképei, a tized rablás, tehát bűn fizetni, az egyházi szertartások komédiázások, a papok által előírt böjt és vezeklés ostobaság, badarság a holtak lelkiüdvéért adományokat tenni az egyháznak, felesleges az eskü, a kötelezettségek betartása butaság stb.⁶³ Ennyi is

elég alkalmasint annak megvilágítására, hogy miért lehetett a talán nem is magyarok által terjesztett eretnekség veszélyesebb ideológia, miért lehetett egy olyan lázadás programjának az alapja, amely a kialakuló magyar feudális állam ellen lángolt fel, s amelynek tömegerejét a pogánysághoz szító, az eretnekség teológiai tartalmát talán meg sem értő, lesüllyedésre ítélt, elszegényedett szabad magyarok alkották.

Az 1046 nyárutóján a kereszténységét feladó Vata⁶⁴ vezetésével kirobbant pogánylázaadás rendkívül gyorsan szélesedett országos méretű antifeudális megmozdulássá. A pogányok és eretnekek ugyanazon tábor soraiban harcoltak az új rend minden -- egyházi és világi -- képviselője ellen. Szinte napok alatt szétzilálták Péter király /1038--1041. illetve 1044--1046/ feudális államát, legyilkolták őt magát is híveivel együtt, de nem kímélték az általuk támogatott trónkövetelők feudális támogatóit sem. Így vált a lázadók áldozatává az I. András /1046--1060/ párthívének számító Gellért püspök és kísérete, jóllehet éppen az érkező hercegek üdvözlése végett siettek Budára.⁶⁵

A feudalizmus erői azonban sokkalta komolyabbak voltak már, semhogy a lázadók egy csapásra elsöpörhették volna azokat. A Vazul-fiak színleg egyetértettek ugyan az elégedetlenekkel, hiszen ez a hatalom megszerzését biztosította számukra, de amint biztosan tartották kezükben a jogart, változtattak politikájukon. Nem véletlenül nyerte el az utókortól I. András az "albus et catholicus" jelzőt: "Megparancsolta

tehát -- a krónikás szerint -- egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, amit előbb engedélyezett nekik, térjenek vissza Krisztus igaz hitére és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre szent István király oktatta őket."⁶⁶ A krónika rendkívül árnyalt kifejezése, hogy tudniillik a lázadókat "ad veram Christi fidem" serkenti a király, nem hagy kétséget az iránt, hogy erős kézzel sújtott le a "Krisztus nem igaz vallását" hirdetőkre, azaz a pogányok mellett az eretnekekre is.⁶⁷

Az alávetettek a Vata-féle mozgalom gyengébb utórezgéseként 1061-ben még egyszer kísérletet tettek a felkelésre, de I. Béla király /1060--1063/ katonáival szétkorbácsoltatta a tömeget, vezetőiket pedig legyilkoltatta vagy élethoszsig elzáratta.⁶⁸ Talán a magyarországi keresztényellenes lázadások visszhangjaként döntött úgy 1062 körül a spalatói zsinat is, "hogy ezentúl senki ne merje szláv nyelven szolgálatni a szentségeket, hanem csak latinul vagy görögül, és azon a nyelven senkit ne szenteljenek fel pappá. Azt is mondták, hogy a gót /glagol/ betűket valami Metód nevű eretnek találta fel, aki azon a szláv nyelven hazugul sokat írt a katolikus hit tanai ellen, amiért is, mint beszélük, Isten ítélete őt hirtelen halálra kárhoztatta."⁶⁹

Bár e felkeléseket leverték, következményeit felszámolták, mégis megállapíthatjuk, hogy már a magyar feudalizmus kiépítésének kezdeti időszakában az eretnekség hirdetői egy vallási köntösbe burkolt -- epikus motívumaiban a hazai folk-

lórba is beépült --, igen hatásos antifeudális és antiklerikális ideológiai fegyvert adtak az elnyomottak kezébe. De nem becsülhetjük le azokat a törekvéseket sem, amelyeket épp a bogumilizmus váltott ki reakcióképpen, amelyek mindeneke-lőtt az ellene folytatott kényszerű világi és egyházi küzde-lemből fakadtak és siettették hazánkban a -- fejlődésünknek ebben a szakaszában még a társadalmi haladást képviselő -- feudalizmus kiépülését, a magyaroknak az európai népek kö-zösségébe való gyors beilleszkedését.

Jegyzetek

- 1 Moravcsik Gyula. Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950. 122--125, 140--143.
- 2 Annales regni Francorum. /ed. Kurze. F./, Hannoverse, 1895. 149.
- 3 Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. /ed. Szentpétery, Emericus/ I--II. Budapestini, 1937--1938. -- a továbbiakban SRH. Idézet: SRH 1. 48.
- 4 Monumenta Poloniae Historica. /ed. Bielowski, August/, I. /reprint/ Warszawa, 1960. 10--11.
- 5 Monumenta Germaniae Historica. /ed. Pertz, S. I./, Scriptores I. Hannoverae, 1826. 359.
- 6 Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. /szerk. Hajdú Péter--Kristó Gyula--Róna-Tas András/, I:1. Budapest, 1976. 117.
- 7 Moravcsik: i. m. 64--65, 172--173, 176--177.; Boba, Imre. Moravia's History Reconsidered. Hague, 1971.; Püspöki Nagy Péter. Nagymorávia fekvéséről. Valóság, 1978. 11. sz. 60--82.

- ⁸ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.² /Szerk. Györffy György/, Budapest, 1975. -- a továbbiakban: MEH. Idézet: MEH 88.
- ⁹ MEH 94.; Szegfű László. Vata népe. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 67, 1980. 13.
- ¹⁰ Moravcsik: i. m. 122--123.
- ¹¹ Püspöki Nagy Péter. Thessaloniki szent Metód, Szirmium püspöke. /Előadás a Szegedi Akadémiai Bizottság és a József Attila Tudományegyetem által rendezett "Magyar őstörténeti tudományos ülészek"-on, Szeged, 1979. március 9-én./
- ¹² MEH 88, 280 /157. jz./; Kristó Gyula. Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 299--308.
- ¹³ Moravcsik i. m. 64--65, 180--181.; Kristó Gyula--H. Tóth Imre. A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 58. 1977. 16.; Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. /ed. Gombos, Al-

- binus Franciscus/. Budapestini, 1937--1938. 1469.
- 14 Borovszky Samu. Csanád megye története 1715-ig. I. Budapest, 1896. 15.
- 15 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. /főszerk. Benkő Loránd/. I--III. Budapest, 1967--1976. címszavak szerint.; Szegfű i. m. /1980/ 15.; Róna-Tas András. A nyelvrokonság. Bp., 1978. 286.
- 16 Gombos: i. m. 2200, 2039, 449, 2616.
- 17 Kristó: i. m. /1980/ 299--308.
- 18 Kristó Gyula. A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. 94--110.
- 19 A magyar honfoglalás kútfői. /ed. Pauler Gyula--Szilágyi Sándor/, Budapest, 1900. 301--313.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. /ed. Fejér, Georgius/. I. Budaë, 1829. 261.
- 20 Szegfű László. Gellért, marosi püspök. Világosság. No. 17, 1976. 93.; Szegfű László. Az Ajtony-monda. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 40, 1972. 23--24.

- 21 Szegfű: i. m. /1976/. 94--95.; Vö. még: Fehér Géza. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok. No. 61, 1927. 1--20.; Vajay, Szabolcs de. Grossfürst Geysa von Ungarn Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen, 21/1962/, 46--47, 58--59.; Angelov, D. Bogomilsztvoto v Bolgarija. Szófia, 1964. 364--366.
- 22 Szegfű: i. m. /1980/ 16--17.
- 23 Szegfű László. Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. /szerk. Makk Ferenc/, JATE jegyzet. Budapest, 1981./Megjelenés alatt./
- 24 Gombos: i. m. 1011.
- 25 Szegfű László. Sarolta. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. /Szerk. Horváth János--Székely György/. Budapest, 1974. 239--251.
- 26 Györffy György. István király és műve. Budapest, 1977. 67--81.
- 27 Györffy: i. m. /1977/ 148--190.; Gellért életére és munkásságára vonatkozó bibliográfiát lásd: Szegfű László. Néhány XI. századi "liber portabilis" nyomában. /Gellért püspök könyvei/.

Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, No. 8, 1979. 1. fasc. 37--42.

- 28 Závodszy Levente. A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. 142.
- 29 SRH II. 621.
- 30 Horváth János. Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények. No. 60, 1956. 1--19.
- 31 SRH II. 382.
- 32 SRH II. 357.; Boba, Imre. Saint Andreas-Zoerard: a Pole or an Istrian? Ungarn-Jahrbuch, No. 7, 1976. 65--71.
- 33 SRH II. 388, 472, 488.
- 34 SRH II. 620--621.
- 35 Deliberatio supra hymnum trium puerorum. -- a továbbiakban: Delib. Kézirat: Bayerische Staatsbibliothek, München. Clm. 6211.; Legújabb kiadása: Gerardi Morosenae ecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum.

- /ed. Silagi, Gabriel/. Tvrnholti, 1978. -- idézett hely:
Delib. /ms/ 130^V--131^F, 142^V--143^F, 165^V--166^F.; Silagi:
i. m. 140--141, 153, 178.
- 36 Delib. /ms/ 46^V.; Silagi: i. m. 51.
- 37 Morin, D. G. Un théologien ignoré du XIe siècle: l'évêque--
martyr Gérard de Csanád, O. S. B. Revue Bénédictine, No.
27, 1910. 521., Szegfű: i. m. /1972/ 12.
- 38 MEH 202.
- 39 Tot, Imre. Kirillo-Mefodievszkie tradicii v szrednevekovej
vengrii. Palaeobulgarica--Starobălgaristika. No. 4, 1977. 1.
20--25.
- 40 Szegfű László. Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti
Közlemények. No. 72, 1968. 502--510.
- 41 Karácsonyi János. Szent Gellért csanádi püspök, élete és művei.
Budapest, 1887. 255--258.
- 42 SRH II. 495, 499.

- 43 SRH II 497. 499--501.
- 44 Szegfű: i. m. /1979/ 33.
- 45 Závodszy: i. m. 157--171, 181--209.
- 46 SRH II. 500.; SRH I. 324--333.
- 47 Strausz Adolf. Bolgár néphit. Budapest, 1897.; Kálmány Lajos. Világunk alakulásai nyelvhasználatunkban. Szeged, 1893.
- 48 Delib. /ms/ 46^v.; Silagi: i. m. 51.
- 49 SRH I. 38, 390, 394--395.; SRH II. 403--404, 436--437.
- 50 Szegfű: i. m. /1981/.
- 51 Szegfű: i. m. /1968/ 506--508.
- 52 Artner Edgar. Ókeresztény egyház- és dogmatörténet. I. Budapest, 1946. 394--401.; Berki Feriz. Az orthodox kereszténység. Budapest, 1975. 243--244.
- 53 SRH II. 476, 478, 496.; Gombos i. m. 878, 1398.

- 54 Toldy Ferenc. Magyar szentek legendái a carthausi névtelentől.
Pest, 1859. 54--55.
- 55 SRH II. 381, 385, 387--388, 390, 396, 399, 421, 424, 431,
436, 437.
- 56 Bálint Sándor. Unnepi kalendárium. II. Budapest, 1977.
173--176.
- 57 Delib. /ms/ 160^V, 60^R, 113^V, 120^V, 53^R, 118^R, 151^V.; Silagi
i. m. 172, 65, 122, 129, 58, 127, 163.
- 58 Szegfű i. m. /1974/
- 59 László Gyula. A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
480.; SRH I. 344.
- 60 Delib. /ms/ 46^V.; Silagi i. m. 51.
- 61 SRH I. 341--342.
- 62 SRH I. 338, 342.
- 63 Angelov i. m. 227 és a következők, továbbá elszórtan.; SRH I.
359, 329--330.

- 64 SRH I. 337--338: "primus inter renatos":
- 65 Szegfű i. m. /1976/ 96; Szegfű László. Gellért püspök halála. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 66, 1979. 19--28.; Szegfű László. Pannónia első mártírja. História, No. 2, 1980, 3.sz. 15--16.
- 66 SRH I. 344.
- 67 Kristó Gyula. A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974. 69--71.
- 68 SRH I. 359--360.
- 69 Fejér i. m. 397--398.